

Царалунга І. Б.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Хмельницького національного університету
E-mail: tsaralungainna@ukr.net

ГРАМОТИ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТИ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XIV – XV СТ.

У статті схарактеризовано збережені українські грамоти XIV – XV ст., здійснено огляд виданих і проаналізованих манускриптів, важливих для вивчення староукраїнської мови. Зроблено висновок про недостатній рівень їх опрацювання, зокрема в контексті особливостей українського народного мовлення того часу, специфіки іншомовних впливів періоду пізнього середньовіччя, формування основних рис офіційно-ділового стилю, унормування підсистем української літературно-писемної мови.

Ключові слова: *палеографія, староукраїнська мова, офіційно-діловий стиль, грамота, діалект, правопис.*

Українська мова пройшла тривалий шлях становлення, тож її джерельний фонд охоплює чимало рукописів, цінних для діахронних досліджень. Зокрема, XIV – XV ст. позначені появою великої кількості грамот – пам'яток офіційно-ділового стилю староукраїнської мови, тексти яких вирізняються українськими живомовними рисами.

Мета нашої наукової студії – схарактеризувати збережені українські грамоти XIV – XV ст. як джерела вивчення староукраїнської мови

Ще П. Житецький великого значення серед давніх писемних пам'яток XIV – XV ст. надавав грамотам, які, на думку дослідника, «...стояли ближче до народних наріч, ніж священні і богослужбові книги», до того ж особливо важливими, з погляду науковця, є грамоти литовських князів, оскільки відображають перехідну стадію у розвитку української літературної мови [2, с. 4]. На основі аналізу мовного різноманіття писемних пам'яток у їхніх традиційних написаннях, діалектних впливах, новіших мовних конструкціях П. Житецький припустив, що в т. зв. «західноруській» мові того часу, незважаючи на об'єднувальні умови державного життя у Великому князівстві Литовському, ніколи не було суворо витриманої орфографічної норми – частково через відсутність правильної школи, частково з причини різноманітності і складності тих діалектних елементів мовлення, «...з яких черпала західноруська писемність живі соки», що й призвело, за висновками історика мови, до певних, більш чи менш різких, мовних коливань [2, с. 11].

В. Розов наголосив на особливому значенні ділових документів XIV – XV ст. для історії української мови: «У грамотах майже не помітно церковнослов'янського елемента; вони записані на живих місцевих наріччях» [13, с. 6]. Як зауважив дослідник, писарі мимоволі повинні були керуватися живим народним мовленням: із нього запозичували назви нових понять і явищ економічної, суспільної сфер життя, що забезпечувало зрозумілість і точність змісту для усіх зацікавлених осіб [13, с. 6]. Отже, в тісному зв'язку із життям народу ці документи дають нам обширний і надійний матеріал для знайомства з живим мовленням минулих поколінь [13, с. 7]. Тому важливим підсумком роботи В. Розова стала публікація збірки українських грамот XIV – першої половини XV ст., видрукованої у серії видань Української академії наук [14].

Необхідність дослідження текстів правових актів минулих епох окреслив І. Свенціцький, який здійснив палеографічну й лінгвістичну характеристику галицьких і волинських грамот XIV – XV ст., провів систематизацію документів цього періоду та встановив, що мова західноукраїнських грамот виразно свідчить про певну перемогу народної мови в економічно-правових документах, які й показали високий рівень розвитку народної мови того часу [17, с. 3].

М. Жовтобрюх переконливо довів належність староукраїнських грамот XIV – XV ст. до пам'яток саме літературної мови, оскільки, на думку дослідника, ці тексти більшою чи меншою мірою містять усі специфічні ознаки літературної мови: наявність системи мовних штампів тогочасного ділового стилю, відносно послідовний правопис, спільність фонетичної системи й граматичної будови тощо [3, с. 63–64]. Науковець звернув увагу на складні історичні умови розвитку української мови того часу, через які українські землі були роз'єднані. Однак, незважаючи на те, що Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Волинь і північно-східна частина Поділля входили до складу Литовського князівства, Галичина перебувала під владою Польщі, Буковина і південне Поділля були землями Молдавського князівства, а Закарпаття належало Угорщині, загальний фон мовної єдності українських ділових документів не був зруйнований [3, с. 64].

Як зазначає М. Пешак, із XIV – XV ст. збереглося чимало українських грамот різних видів: купчих, продажних, дарчих, вкладних, та ін., написаних староукраїнською мовою від імені польських королів, руських і литовських князів, молдавських господарів; за підрахунками історика мови, у науковій літературі використано в дослідженнях понад 850 грамот [11, с. 110].

Збирання грамот розгорнулося з початку XIX ст. завдяки роботі спеціально організованих наукових осередків: Археологічної експедиції Російської академії наук, Віленської комісії для розбору давніх актів, Тимчасової комісії для розбору давніх актів, до завдань яких належало комплектування, опис і оприлюднення грамот та інших історичних писемних пам'яток. Спеціальні археографічні та палеографічні збірники, над укладанням яких працювали різноманітні комісії другої половини XIX ст. – початку XX ст.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией; Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией; Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией; Сборник палеографических снимков древних грамот и актов, хранящихся в Виленском Центральном архиве и Виленской Публичной библиотеке, та ін. Оскільки перші публікації їх призначалися здебільшого для історичних досліджень, у виданих текстах рідко зберігалися усі особливості написання. Треба зауважити, що при копіюванні грамот часто відбувалося ненавмисне, а то й безпосереднє коригування тексту відповідно до норм чинного на час видавання правопису, тож у текстах таких збірок, на жаль, не завжди точно передавали оригінальне написання, необхідне для дослідження фонетики староукраїнської мови та інших слов'янських мов. Почасті звертали до вивчення грамот з палеографічними їх описами і копіями текстів такі дослідники XIX – XX ст., як: Я. Головацький, Е. Калужняцький, А. Кримський, І. Свенціцький, О. Шахматов та ін. [1; 4; 5; 16; 18].

Закордонні видання і студії українських грамот представлені невеликою кількістю праць XX ст. Зокрема, польський лінгвіст В. Курашкевич здійснив детальний опис мови галицько-волинських пам'яток XIV – XV ст. [22], норвезький науковець Хр. Станг проаналізував мову документів Великого князівства Литовського [23]; публікація українсько-молдавських грамот у 3-ох томах була здійснена в Бухаресті [20].

У другій половині XX ст. відбулося значне поживлення в галузі видавання пам'яток. Зокрема, понад 80 документів уміщено у збірці українських грамот XIV ст., укладеній і підготовленій М. Пешак [12]. Підставою для визначення їх як пам'яток із більш чи менш вираженими ознаками української мови, за твердженням дослідниці, послужили історичні й мовознавчі наукові праці, в яких є аргументи для цього, і хоч вони не завжди рівноцінні за рівнем переконливості, проте і найменші докази М. Пешак вважає підставою для віднесення того чи того документа до пам'яток української мови [12, с. 5]. Вміщені у виданні грамоти написано на різних українських землях і суміжних із ними теренах: Буковина, Галичина, Південне Поділля, Полісся, Центральна Україна. Окремі документи створено у Вільні, Ейшишках, Полоцьку, Твері, на Дону, однак, за виразними українськими фонетичними і морфологічними ознаками, їх зараховано до цінних джерел вивчення історії української мови. Тексти часто супроводжуються фотокопіями оригіналів, до кожної грамоти додано списки історичної, палеографічної, мовознавчої літератури. Збірку доповнюють покажчики апелятивної лексики, топонімів та антропонімів.

Цінний матеріал для дослідників середньовічних пам'яток становлять документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст., підготовлені до видання і ретельно проаналізовані щодо походження, палеографічно-лінгвістичних особливостей О. Купчинським [6]. Особливу увагу привертають тексти, збережені в оригіналах. Автентичні документи «є прямими матеріальними та духовними свідками часу, в якому створювалися» [6, с. 119]. Більшість їх написана староукраїнською і латинською мовами у князівських, старостинських, міських канцеляріях, управах із різних місцевостей князівства (Володимирі, Львові, Перемишлі та ін.) у першій половині XIV ст. Відповідно багата документальна спадщина Галичини і Волині XIII – першої половини XIV ст. отримала належне наукове опрацювання щодо структуралізації збережених і реконструйованих рукописів, дипломатичної достовірності писемних пам'яток, їхнього місця в ієрархії давніх текстів.

Молдавські кириличні грамоти, яких збереглося, за результатами дослідницької діяльності І. Огієнка, дуже багато, «надзвичайно цікаві й цінні з погляду лінгвістичного, бо їх писано старою українською мовою, що в цих грамотах часом має багато живих народних рис, тому зрозуміла та глибока цікавість, яку виявляють до них українці» [9, с. 665]. У XIV – XVII ст. культура Молдавії перебувала під великим впливом українського народу, зокрема, молдавські канцелярії організували на зразок українських («русських»), а офіційною мовою Молдавії стала мова українська [9, с. 681; 19,

с. 2; 8, с. 30]. У мові молдавських грамот XIV–XV ст. бачимо дуже багато ознак живої української мови, які дають підстави стверджувати, що в молдавських канцеляріях працювали й українці не тільки свої, але й з Галичини. Як вважає І. Огієнко, знання церковнослов'янської було в Молдавії невеликим, а тому в грамотах сильно пробивалася жива мова писарів, часом значно сильніше, ніж у грамотах українських, де літературна церковнослов'янська мова була стримуючим чинником [9, с. 682]. За висновками мовознавця, ці пам'ятки заслуговують на пильну увагу учених і потребують окремого монографічного дослідження чи то з погляду лінгвістичного, чи з погляду дипломатично-палеографічного [9, с. 665]. Як із жалем констатував І. Огієнко пізніше, «...моя широка монографія «Мова молдавських грамот XIV – XVII віків» загинула в 1944 році; для цієї праці я проаналізував усі досі видані молдавські грамоти XIV – XVII віків» [10, с. 144].

В. Русанівський у передмові до збірки українських грамот XV ст. стверджує, що в документах молдавських воевод сильніше, ніж в інших грамотах, писаних староукраїнською мовою, виявлена церковнослов'янська традиція, хоча висновує про поєднання спільної для усіх українських грамот писемної традиції з нахилом до відображення особливостей живої розмовної мови місцевого українського населення [15, с. 18]. За специфікою мовного матеріалу, близькою до молдавських грамот, на думку В. Русанівського, є закарпатська грамота 1404 року, опублікована в тій само збірці [15, с. 21]. Дослідник звертає увагу на лексичні, фонетичні і морфологічні особливості тодішньої живої говіркової мови. Чимало діалектних рис виявляє В. Русанівський у грамотах з інших регіонів: Центральної України, Західного Полісся, Галичини та ін. Історик мови характеризує документи з погляду їх походження і структури, графіки й орфографії, особливостей словотвору тощо [15, с. 10-18].

Певне зацікавлення викликають пам'ятки з приватних колекцій поціновувачів старовини. До таких належать п'ять найдавніших грамот кінця XIV – початку XV ст. відомого збирача і дослідника давніх рукописів і карт Т. Неводничанського. За твердженням О. Молдована, який проаналізував ці грамоти щодо палеографічних та лінгвістичних особливостей, із мовних ознак давніх текстів випливає, що грамоти написані у Львові чи його околицях [7, с. 261]. Науковець звертає увагу на приклади написання слів, котрі засвідчують відхід від норм тогочасного книжного письма, яких дотримувались писарі українських пергаментних грамот [7, с. 276]. Завдяки таким відхиленням від норми стає очевидним, що на українських і білоруських землях довгий час використовувалися побутові орфографічні системи з притаманним для них різноманіттям графіко-орфографічних прийомів.

Словникову статтю «Грамоти XIV – XV ст.» присвятила давнім пам'яткам офіційно-ділового стилю української мови М. Пещак, яка описала специфіку цих документів, з'ясувала їх призначення та різновиди [11, с. 110–111], чималу увагу приділивши особливостям збирання, видавання та стану опрацювання пам'яток офіційно-ділового стилю. М. Пещак наголосила на важливості усвідомлення того, що в грамотах, як світських документах, зафіксовано факти власне української мови, тож вони є невичерпним джерелом мовознавчих студій; важливо, що нові публікації грамот повністю відображають тогочасний правопис і містять детальну палеографічну характеристику [11, с. 111].

Проаналізувавши рівень дослідженості пам'яток ділового письменства XIV – XV ст., приходимо до висновку про недостатній рівень їх опрацювання. Українські грамоти, як неоціненне джерело для розв'язання дискусійних питань походження і розвитку української мови, для отримання висновків про формування, хронологізацію й систематизацію староукраїнського писемного корпусу, потребують більшої уваги, зокрема в контексті особливостей українського народного мовлення та специфіки іншомовних впливів періоду пізнього середньовіччя, формування основних рис офіційно-ділового стилю, унормування підсистем української літературно-писемної мови від часу виникнення перших українських писемних пам'яток до сьогодні.

Список використаної літератури

1. Головацкий Я. Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и в смежных русских областях в XIV и XV ст. / Я. Головацкий. – Львов, 1867. – 68 с.
2. Житецкий П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык / П. И. Житецкий // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. Т. X. Кн. 4. – С. Пб., 1906. – С. 1–65.
3. Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки української мови / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 62–70.
4. Калужняцкий Э. Кирилловское письмо у Румын / Э. Калужняцкий // Энциклопедия славянской филологии. Издание Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук; под ред. акад. В. Ягича. Вып. 4.2. – Петроград, 1915. – 22 с.
5. Крымский А. Украинская грамматика. Научно-практический курс сознательного изучения центрально-украинской речи, освещенный указаниями на важнейшие моменты из истории развития малорусского языка начиная с XI века / А. Крымский. – Т. I. Вып. 1. – М., 1907. – 545 с.

6. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Львів, 2004. – 1283 с.
7. Молдован А. М. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. / А. М. Молдован // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. – М., 2000. – С. 261–276.
8. Німчук В. В. Молдавські грамоти / В. В. Німчук // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7 / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2010. – С. 30.
9. Огієнко І. Дві найстарші молдавські кирилівські грамоти 1388 року / І. Огієнко // Slavia. – R. XIII. – 1936. – S. 665–689.
10. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. – К., 2004. – 434 с.
11. Пещак М. М. Грамоти XIV – XV ст. / М. М. Пещак // Українська мова : енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К., 2000. – С. 110–111.
12. Пещак М. М. Передмова / М. М. Пещак // Грамоти XIV ст. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 5–7.
13. Розов В. Значение грамот XIV – XV веков для истории малорусского языка / В. Розов // Университетские известия Киевского университета. – Т. 47. – 1907. – № 5. – С. 1–20.
14. Розов В. Українські грамоти. Т. 1. XIV – перша половина XV ст. / В. Розов. – К., 1928. – 176 с. + 75 с.
15. Русанівський В. М. Передмова / В. М. Русанівський // Українські грамоти XV ст. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 5–23.
16. Свенціцький І. Опис рукописів : І. Кириличні пергаміни XII – XV вв. / І. Свенціцький. – Львів, 1933. – 19 с.
17. Свенціцький І. Західноукраїнські грамоти XIV – XV ст. / І. Свенціцький // Питання українського мовознавства. Кн. 2. – Львів, 1957. – С. 3–27.
18. Шахматов О. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв. / О. Шахматов, А. Кримський. – К., 1922. – 188 с.
19. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV–XV вв. / В. Ярошенко. – К., 1931. – 93 с.
20. Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. V. I-III. – București, 1975–1980.
21. Kaluźniacki Emil. Dokumenta moldawskie i multańskie z archiwum miasta Lwowa / Emil Kaluźniacki // Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1878. – В. VII. – S. 217–381.
22. Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV – XV wieku. Studium językowe / W. Kuraszkiewicz. – Kraków, 1934. – 174 s.
23. Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen / Chr. S. Stang. – Oslo, 1935. – 148 s.

Царалунга І. Б. Грамоты как репрезентанты староукраинского языка XIV – XV вв.

Аннотація

В статье характеризуются сохраненные украинские грамоты XIV–XV вв., осуществлен обзор выданных и проанализированных манускриптов, важных для изучения староукраинского языка. Сделан вывод о недостаточном уровне их исследования, в частности в контексте особенностей украинской народной речи того времени, специфики иноязычных влияний периода средневековья, формирования основных черт официально-делового стиля, нормирования подсистем украинского литературно-письменного языка.

Ключевые слова: *палеография, староукраинский язык, официально-деловой стиль, грамота, диалект, правописание.*

Tsaralunga I. B. Charters as representatives of the old Ukrainian language of XIV–XV centuries.

Summary

The article characterizes the preserved Ukrainian charters of XIV–XV centuries. The general register of the published and analyzed manuscripts was amended and systematized, which is important for learning of the old Ukrainian language.

From XIV–XV many Ukrainian charters of various types are kept: deeds of purchase, deeds of sale, deeds of gift, agreements, privileges etc. written on behalf of Polish kings, Russian and Lithuanian Knyazhes, Moldavian lords.

Therefore, Ukrainian charters were published and partially analyzed in the scientific literature in specialized archeographic and palaeographic collections of the second half of XIX – beginning of XX centuries, in certain scientific studios of Ukrainian and foreign linguists of the specified period.

A stir may be observed in the sphere of publishing heritage in the second half of XX – beginning of XXI centuries, in particular, these are collections of charters, which were studied and finalized for publication by M. Peshchak, V. Rusanivskiy, O. Kupchynskiy. The publication of Moldavian Cyrillic charters was held in Bucharest. Special interest is attracted by newly found manuscripts of the official style in Ukrainian.

To conclude, the situation of studying Ukrainian charters of XIV–XV centuries is unsatisfying in the context of peculiarities of the then Ukrainian folk speech, specifics of foreign-language impacts of the period of late Middle Ages, formation of the main peculiarities of the official style, standardization of the subsystems of Ukrainian literary and written language.

Key words: *paleography, the old Ukrainian language, official style, a charter, dialect, orthography.*